

3

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, İSTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

11 AGUSTOS 1960

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor

Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

3A

CİLD — VOLUME III.

CÜZ — PARTS 1-2

1959 - 1960

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İSTANBUL

1960

Osmanlı İmparatorluğunun inhitatı üzerine bazı düşünceler¹

BERNARD LEWIS

Büyük İmparatorlukların inhitat hadiseleri, her devirde alâka çekici bir konu olmuştur. Aynı mevzu zamanımızda da, bu devletlerin azametli mazisine bakarak hayıflanan veya sürur duyan kimseler için, yine tesirli bir konu olmak vasfını haiz bulunmaktadır. Üzerinde ciddi çalışmalar yapılmamış olmasına rağmen², Osmanlı İmparatorluğunun inhitatı meselesi de aynı alâka çekicilik vasfını taşımaktadır. Osmanlıların beş asırlık tarihi, hâla en fazla ihmal edilmiş bir tarihî tetkik sahası olarak karşımızda durmaktadır. Türkiyede ve Batıda girişile son araştırmalar, gerçi bu İmparatorluğun başlangıç ve son buluş devirleri hakkındaki bilgimizi arttırmışsa da, bu devletin inhitatı meselesi üzerinde bizleri pek az aydınlatabilmiştir. Modern Türk tarihçileri dikkatlerinin büyük bir kısmını tabiatile gerektiği kadar kendi milletlerinin ilk büyüme ve azamet ve son canlanış hadiselerine teksif etmişler, batılı meslekdaşları gibi esas olarak kılâsik Osmanlı tarihçilerini tahlil ile iktifa etmişlerdir. Bu tarihçiler de ekseriya, İmparatorluğun Asya ve Avrupadaki hürriyetlerine kavuşmuş eski tâbî milletlerin milli tarihî menkıbelerinin tesirine de maruz kimselerdi. Bunlar, kendi cemiyetlerinin bütün kusur ve noksanlarını, İmparatorluğun ileri gelen mukaddem idarecilerinin yanlış ve kötü davranışlarına atfetmeye temayül etmişler ve Osmanlı devlet idaresinin son devrede içinde bulunduğu malûm zaafı, Osmanlı medeniyetine dair ver-

¹ Modern Türkiye'nin doğuşu mevzuu üzerinde halen hazırlanmakta olan bir kitaptan iktibas edilen bu yazı, «Studia Islamica» No. IX., 1958 S. 111-127'de İngilizce olarak neşredilmiş ve Mecmuamız için Salih Tuğ tarafından türkçeye tercüme edilmiştir.

² Bir istisnası vardır: H. A. R. Gibb ve Harol Bowen'in beraberce neşrettikleri «Islamic Society and the West, I/i, Islamic Society in the Eighteenth Century, Sa, 173 ff. (London 1950)» adlı eserleriyle Osmanlı idarî müessesesinin köküşü üzerinde yaptıkları tetkiklerdir.

dikleri tarihî hükme bir bütün olarak teşmil etmiş ve bu zaaf ları bütün devirler için aynı âmile veya âmillere bağlanmışlardır.

Son olarak Jones'in işaret ettiği gibi «Roma İmparatorluğunun inhitat ve sukutu, muhtelif girift âmillerin neticesidir ki, bu âmilleri, tarihçi, kusur ve risk tamamen kendisine ait olmak üzere bulup-meydana çıkarır»¹. Hassaten üzerinde ilk ve normal, lüzumlu tarihî araştırmaların pek az yapıldığı Osmanlı İmparatorluğu nazarı itibara alındığı takdirde, tarihçinin vereceği hükümdeki mezkûr tehlike ve kusurun ne kadar büyük olacağı kendiliğinden meydana çıkar. 17 ve 18. ci asırlara ait büyük yığınlar halindeki Osmanlı vesikaları henüz neşredilmemiş ve hattâ el dahi sürülmemiş veyahut da tarihçiler bunlar üzerine dikkatlerini pek az teksif etmişlerdir. Hiç şüphesiz 19. cu asırda Hammer ve Zinkeisen tarafından ele alınan sahanın dışında, siyasî tarih üzerindeki çalışmalar pek az ilerlemişse de, İmparatorluğun mezkûr iki asrının iktisadî ve içtimaî tarihi üzerindeki araştırmalar pek zor yapılabilmektedir.

Sonradan gelenler tarafından da bu inhitatın sebep, âmil ve belirtilerinin girift perdesini bir baştan diğer başa yırtacak teşebbüs yapılmadı. Yapılan şey, geniş ve umumî bir tarzda Osmanlı devlet idaresi, cemiyet ve medeniyetinin inhitatının bir ifadesi veya bir parçası veyahut ta bu inhitata müncer olan bazı esaslı belirti ve hadiselerin tâdât ve tasnifinden ibaret kaldı. Bu belirti ve hadiseler üç ana zümrede mülâhaza edilebilir: a) devlet idaresi, b) iktisadî ve içtimaî hayat, c) manevî ahlakî kültürel ve entellektüel değişiklikle ilgili olanlar.

İlk zümreye, hükûmet mekanizmasında husule gelen mutâk değişiklikleri ithal edebiliriz: Saray, bürokrasi, adliye, ordu ki, bunlar 1630 yılında Sultan IV. Murad'a arz edilmiş meşhur Koçu Bey risalesinin ana konusunu teşkil etmektedir². Osmanlı Haneda-

¹ A. H. M. Jones «The Decline and Fall of the Roman Empire» XL (1955) s. 223.

² Koçu Bey, Makedonyalı veya Arnavut bir devlet memuru olup devşirme yolu ile yetiştirilmiş ve saray sınıfına ayrılmış sonradan da Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) hususî ve mahrem müsteşarlığı mevkiine getirilmiştir. 1630 yılında Sultan için meydana getirdiği devlet ve hassaten Osmanlı İmparatorluğunun arz ettiği manzara hakkındaki risalesi Batılı ve Türkîyeli mütebahisîsların takdirlerini üzerine çekmiş ve Hammer'î Koçu Bey'e «Türk Montesquieu'sü» vasfını vermeye sürüklemiştir. Onun bu eserinin tercüme ve neşirleri için F. Babinger'in «Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke», Leipzig 1927 s. 184-5 e bakılabilir. 1939 da da İstanbul'da yeni bir tabı neşredilmiştir, W. F. Behrner tarafından yapılan almanca bir tercümesi de Z.D.M.G. XV. 1861, s. 272 de çıkmıştır.

nının ilk on kadar sultanı, bizleri dirayet ve kabiliyetleri, seçkinlikleriyle şaşırtırlarsa da bunların haricinde kalan diğer haneden mensubu ve devlet başkanlığına gelmiş sultanlar da, kabiliyetsizlik ve liyâkatsizlikleriyle bizleri birincilerden daha ziyade hayretler içinde bırakırlar. Bu vasfı taşıyan sultanlar makbul olmayan diziyi teşkil ederler ki, bu durumu çocukluktaki yetiştirme ve ihtimam tarzı doğurmuş ve neticede de müessir bir idarecinin ortaya çıkması katî surette imkânsız bir hale gelmiştir. Diğer taraftan, sadrazamlık ve diğer siyasi olsun, dîni olsun yüksek devlet memuriyetlerinin de, gene bizleri hayrette bırakacak derecede muktedir ve şuurlu idare adamları tarafından işgal edildiğini görüyor ve bunların yüksek bir idare tarzı gösterdiklerini müşahade ediyoruz.

İmparatorluk hükümet mekanizmasındaki sarsıntı, sadece yüksek devlet iktidarı manzumesine tesir etmekle kalmamış, aynı zamanda bütün İmparatorluğa şamil bürokratik ve dîni müesseseleri de müteessir etmişti. İşte bütün bu müesseseler, askere alınma (devşirme), yetiştirme ve terfî usullerinde husule gelen değişikliklerin de artması ile kuvvetlenen tam ve fiili müthiş bir sukûta düçar oldular. Bu bozulmayı biz bugün, Osmanlı arşivlerini tetkik ile müşahade edebilmekteyiz ki, bunlar 16. asrın hakikaten müessir şuurlu ve uyanık devlet idaresi sisteminden, 17. asrın ihmalkâr bürokratik devlet idaresine doğru olan değişikliği ve nihayet 18. ci asırdaki çöküş vakiasını bize en canlı ve belirli bir şekilde aktirmektedir¹. Hernekadar az farkedilir bir şekilde de olsa, aynı meslekî ve ahlâkî sukût adli ve dîni teşkilat hiyerarşisinin çeşitli mertebelerinde de müşahade edilebilmektedir.

Bunlardan en fazla göze batan inhitat, Osmanlı silahlı kuvvetlerinde husule gelmiş olanıdır. Koçu Bey'in 1630 da yazdığı risalede dediği gibi İmparatorluk daha henüz sadık ve yiğit tebaa yığınlarına istinat etmekteydi. Yine 1774 fecî küçük Kaynarca muahedensinden sonra Ali Paşanın da bir yazısında belirttiği gibi Türk askeri, hiç de cesaret ve maneviyat fıkdanına uğramış değildi². Bununla

¹ 16. asra ait elde edilen malûmat, muntazam teferruatlı ve modern usullere uygun bir tarzdadır; 17 ve 19. asırların ki ise gayri muntazam yanlış ve gayet muhtasardır. Hattâ bu malûmatın üzerine yazıldığı kâğıtlar bile pek düşük evsiftadır. İşte bu umumî «standart» tedennisi arasında Köprülü devrinin ihtimamla muhafaza edilmiş bulunan defterleri epey calibi dikkat bir manzara arz etmektedir.

² Ali Paşa bir sadrazamın oğludur ve kendisi Trabzon valisi olarak vazife görmüştür. Kendi demesine göre, şu iki fikir onun düşüncelerinde mühim surette yer işgal etmektedir: 1) Niçin İmparatorluk bu derece kuvvetli ve azametli iken

beraber bir zamanlar Avrupanın dehşet ve korku ile karşıladığı Osmanlı orduları, kendi kumandanları ve bizzat kendi sivil halkına karşı müstesna olmak üzere savaşmayı kesmiş ve artık eskiden terzîl edilip küçümşenen düşman orduları karşısında birbiri arkasına utanç verici mağlûbiyetlere uğramaktaydı,

Onaltıncı asırda Osmanlı İmparatorluğu nihayet azamî genişleme hudutlarına vasıl olmuş ve artık aşamıyacağı manialar ile yüz yüze gelmiş bulunuyordu. Şark hudutlarında, I. Selim ve Sultan Süleymanın savaş meydanlarında elde ettikleri zaferler bir yana, Osmanlı orduları İran topraklarına nüfûz edemez olmuşlardı. Bir yandan Safavîlerin o sırada evci bâlâsında bulunan yeni merkeziyetçi monarşileri, diğer yandan gerek tabiye ve gerekse yeni ve alışılmamış teknik meselelerin zuhuruna meydan veren İranın arızalı ve yüksek yaylaları ve aynı zamanda kurulduğundanberi ananesi sadece gayri müslümlere karşı «Cihâd» olan bir orduyu müslüman bir hasım üzerine sürmenin doğurduğu zorluklar, Osmanlı kuvvetlerinin İran hudutlarında sürçelemesine ve Orta Asyaya ve Hindistana doğru yayılmasına mânî olan sebeplerdir.

Cenubu şarkî denizlerinde aynı kuvvetler, Atlas Okyanusu ile mücadele ede ede yetişmiş ve geliştirilmiş Portekizli denizcilerle karşılaştılar ki, bunların gemi inşacıları ve gerekse denizcileri Osmanlılarınkinden (müsavî olmak bir yana) bir üstünlük de arz ediyorlardı. Daha iri cesamette gemiler, daha mükammel silâhlar, umumî olarak üstün gemicilik şartları, Osmanlıların birbir peşinden teşebbüslerinin akamete uğramasına ve bu kuvvetlerin Hind Okyanusu sularından sürülüp savaş meydanından ayrılmalarına müncer olmuştur.

Yine aynı kuvvetler Kırım ve daha öte topraklarda Rusya tarafından durduruldular. 1475 de Osmanlılar Kaffayı fethettiler. Kırım sahilleri bu suretle idareleri altına girmiş ve Giray Hanları Osmanlıların tabii olmuş bulunuyordu. 1569 da Don ile Volga nehirleri arasını birleştiren bir kanal açma plânını tahakkuk için faaliyete girişilmişti. Bununla Orta Asyaya bir deniz yolu açılacak,

---

şimdi bu kadar hastadır? 2) Onun yeniden ilk şekline bürünebilmesi için ne yapmalıdır? Onun bu yazma risalesi halen neşredilmemiş bir halde Upsala'da mahfuz tutulmaktadır. Bu yazma M. Norberg tarafından «Turkiska Rikets Annaler» (V. Hernösand 1822 s. 1425) de dercedilmiştir.

bu suretle Portekizlilerin vurdukları köstek boşa çıkarılacaktı¹. Fakat burada dahi Osmanlılar yollarının tıkalı olduğunu gördüler. Aynı zamanda Garbî Avrupalılar deniz yoluyla Afrika ve Asya sahillerine yayıldıkları gibi, Şarkî Avrupada Ruslar, kara yoluyla steplere, Cenuba ve Şarka doğru, yani İslâm topraklarına doğru yayılmaktaydı. 1502 de muazzam Altınordu Hanlığının hayatına katî olarak son verildi ve topraklarından kısmı azamı Rusya tarafından işgal edildi. Kazan, Astarhan ve Kırım Hanlıkları daha bir müddet ayakta kalabildilerse de, çok geçmeden Ruslar tarafından ilk iki hanlık ortadan kaldırıldı ve üçüncüsü üzerinde gittikçe artan bir baskı teminine muvaffak oldular. Artık, Karadeniz, Şimalî Kafkasya, Hazar Denizi ve Batı Sibirya yolu açılmıştı ki, bütün bu bölgelerde tıpkı Portekizlilerin ve onlardan sonra gelenlerin, Şark Denizlerinde Osmanlı ilerleyişi ve yayılışını durdurdıkları gibi Ruslar da aynı şekilde muvaffak oldular.

Afrika kıtasında çöl, dağlık bölgeler ve iklim gibi manialarla başa çıkmak için yeter imkânlar mevcut değildi. Akdenizde de kısa bir zaman fasılasından sonra deniz üstünlüğü batılı memleketlerin deniz filolarına kaptrıldı².

Fakat Osmalıların mahut yayılış sahası bunların hiçbiri değildir. Ondördüncü asrın ortalarında Boğaz ilk defa geçmelerinden itibaren Avrupa, Osmanlıların arzı mev'udu ve hassaten «dar ülharbi» olmuştu. Bu bölgede, İslâmın kuvvet, kudret ve debdebesi kâfirlere karşı kazanılan zaferlerle hayli artmıştı. Macaristanın fet-

¹ Bu proje hakkında Halil İnalcık'ın makalesine bakınız: Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569), Belleten XII (1948) s. 349-402. İngilizce tercümesi: The origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal, 1569, Annales de l'Université d'Ankara I (1946-7) pp. 47-107.

² Lütfü Paşa 1541 den sonra kaleme aldığı bir yazısında daha o zaman Avrupa'nın büyüyen deniz kuvveti karşısında Türkiye için mevzuu bahis tehlikeyi belirtmektedir. Bu fikrini teyid için de Kemalpaşazade (Ö. 1533-34) tarafından I. ci Selim'e tevdi edilen bir ikazı zikretmektedir, «Efendim! sen öyle bir şehirde ikamet ediyorsun ki, onun velinimetini denizdir. Şayet gemilerin gelebilmesi için denizde emn ü selâmet yoksa ve bu yüzden de gelebilecek olurlarsa İstanbul mahvolur». Bizzat kendisi de Sultan Süleyman'a şöyle söylemektedir: «Mukaddem sultanlar arasında bir çokları vardı ki, memleketlere hükmetmişler, fakat bunlardan ancak birkaçı denizlerde hâkim olabilmişlerdi; deniz harplerinin idare ve akıbetini tayinde küffar bizden daha ilerdedir. Biz onları geçmeliyiz», Lütfü Paşa, *Âsâfnâme*, neşreden ve tercüme eden R. Tschudi, Berlin, 1910, metin 32-33 tercüme 26-27,

hinden sonra Kanunî Süleymanın orduları, 1529 senesinin 27 Eylül günü, Viyanaya vardılar. Aynı yılın 15 Ekiminde de halâ fethedemedikleri şehrin kapılarından katî olarak ve uzun zaman tekrar uğramamak üzere geri döndüler. Ancak bir sonraki asırda, Macaristan'a karşı girilen ve henüz tamamlanmamış bir fetih hareketini müteakıp 1683 tarihinde Viyanayı almak üzere yeni bir teşebbüste daha bulunuldu. Fakat dava artık kaybedilmiş Osmanlı imparatorluğu bundan böyle aşamayacağı ve fakat sadece geri döneceği hududa varmış bulunuyordu. Tıpkı Safavî ordularının gibi Hasburgların da kahramanlığının hiç şüphesiz Osmanlı hücum ve saldırılarına sed çekmede rolü olmuşsa da, Viyana müdafilerinin Kosava, Varna, Nikopolis ve Mohaç galiplerini nasıl olup da durdurduklarını tek başına izah etmekten uzaktır. Belki biz buna izah olarak, yepyeni bir harp tekniğini gerektiren yeni ve değişik bir arazi ve hassaten nakliye ve levazım gibi hususları gösterebiliriz.

Osmanlı ilerleyişinin durdurulmasından sonra Avrupa ve Osmanlı orduları arasında gerek yetiştirme ve gerekse teşkilatlandırma bakımından bir fark görülmeye başladı. Bir kere, Osmanlı gerileyişi mutlak olmaktan ziyade nisbî idi. Bir zamanlar askerlik ilmî sahasında ön plânda bulunmalarına rağmen şimdi artık geride kalmaya başlamışlardı. 17. asırda Avrupa ordularında meydana gelen tekâmül Osmanlılar tarafından gayri müessir ve tehürlü olarak takip edilmiştir. Bu hal, 15. asırda topçuluk sahasında Avrupa buluşlarını kabul ve kendilerine uydurmada gösterdikleri kabiliyet ve sürat ile bariz bir tezat halinde bulunmaktadır. Bu değişikliklerde mümkün bir âmil olarak Türkiye'ye kaçıp iltica eden maceraperest ve mültecilerin sayısında husule gelen azalmayı gösterebiliriz. Fakat böyle bir şeyi beyan, Türkiye niçin bu adamları cezbetme kabiliyetini kaybetti veya Türkler bu adamları niçin artık bu kadar az nisbette istihdam ettiler gibi suallerin de doğmasına müncer olur.

Bu teknik yenilikleri almada gösterilen atiklik ve müsaitlikde husule gelen yavaşlama evvelce de izah ettiğimiz gibi, dîni ve ve bürokratik sınıflardakine muvazi olarak, silâhlı kuvvetlerde husule gelen ahlâkî ve meslekî umumî tereddînin (ki en tehlikeli olanı da belki budur) bir görünüşünden ibarettir. Daha kuvvetli haricî düşmanlara toprak kaptırma olayına müncer olan bu durum Romalılarda olduğu gibi Osmanlılarda da belli başlı intihat sebeplerinden biri olarak sayılmalıdır. Modern tarihçiler, haklı olarak

müstevlilere toprak kaptırma olayını hastalık âmillerinden ziyade hastalık tezahürleri olarak gösterme temayülündedirler; fakat insan emeğinin, varidatın ve sair gelir kaynaklarının devamlı surette boş yere sarfedilmesinin doğuracağı tesiri de gözden kaçırmamak icab etmektedir. Koçu Bey ve ondan sonra gelenler bakımından bu kötülük-tereddî sebepleri, iltimas ve irtikâbdır. Zamanımızda ileri sürülen fikirlere göre ise, bunlar hastalık âmilleri olmaktan ziyade hastalık tezahürleridir. Bu görüşlere nazaran biz hastalığın menşe ve saiklerini daha geniş ve daha derin değişikliklerde aramamız gerekmektedir.

16. asır imtidanca üç büyük değişiklik cereyan etmiştir ki, esas olarak haricî menşee dayanan bu değişiklik Osmanlı İmparatorluğunun bütün hayatıyetine esaslı suretle tesir icra etmiştir. Bunlardan birincisi, evvelcede işaret ettiğimiz gibi Osmanlı ilerleyişinin Avrupada durdurulması olayıdır. Bu hâdise bazı bakımlardan Birleşik Devletlerdeki hudutların kapatılması olayı ile kabili kıyasdır. Fakat ondan farkı, daha fazla tesir husule getirmiş olmasıdır. Osmanlı Devleti bu suretle İslâm ve Bizans artığı Hıristiyanlık alemleri arasında sıkışmış oluyor ve bu devletin en belirli şefleri ve orduları, Doğu ve Batı arasındaki mukaddes savaşta pala sallayıp İslâm imanını yeni diyarlara götüren mücahitler oluyorlardı. Osmanlı Gazî ve Dervişleri, tıpkı Amerikan misyoner ve piyadeleri gibi, hakiki medeniyet ve imanı, cehalet ve küfür içinde yüzen milletlere götürdüklerine inanmış kimselerdi ve onların, gerek hudut boylarındaki şilâhşorlar ve gerekse müstemlekeçilerden elde ettikleri mükâfatlara benzer ihşanlara nail oluyorlardı. Osmanlı Devleti için hudut boyu, hem kılıç tutan ve hem de dîn ehline olmak üzere iş ve mükâfat teminini icâb ettirmekte idi. Daha geniş bir ifade ile bunu temin adeta onun varlık sebebini teşkil ediyordu. Hakikat şudur ki, bu Devlet 16. asırdan²⁵ itibaren piyade mücahitler beyliğinden çıkıp, İmparatorluk statüsüne inkılab etmiştir. Fakat hudut boylarında edinilmiş bulunan âdetler artık Osmanlıların askerî, içtimaî ve dînî hayatında derinlemesine kök salmış bulunuyordu ve binnetice zımmen de olsa vuku bulan hudutların artık yeni fetihlere ve müstemlekelere kapatılması olayı kendilerine derin suretle tesir etmekte geri kalmamıştır. Osmanlı askerî, mülkî, idarî, malî ve toprak teşkilâtı, hayrı müslimler diyarına karşı müstemleke ve fetih yoluyla genişleyen bir cemiyet ihtiyaç ve zarûretlerine göre ayarlanmıştı ve nihayet ge-

ri geri çekilen veya hiç olmazsa sabit bir hudud hattının çeşitli mintakalarında, eski düzeni temine muvaffak olamadılar¹.

Osmanlı Harp makinası kendi menzili dışına çıkıp Macar Ovalarında tevakkufa uğradığı zaman gıcırtilı sesler çıkartmağa başlamış ve Osmanlı İmparatorluğunun büyümesi ve normal hayatı daha geniş bir mikyasta Batılı denizci milletler tarafından keşif seyahatlarına girişilmesiyle alt üst olmuş ve bunun sonunda da İmparatorluğun yerleşmiş bulunduğu Doğu Akdenize dönmek gibi bir netice ortaya çıkmıştır. 1555 senesinde Avrupanın Türkiye nezdindeki en uyanık ve en zekî müşahitlerden biri olan İstanbuldaki elçi Ogier Ghiselin de Busbecq, Batı Avrupalıların altın aramada enerjilerini Hindli, Yeni Zelandalı ve Avustralyalıların Okyanusun uçsuz bucaksızlığıнын ötesinde olduklarını zannederek, boş yere israf ettikleri ve mutlak ve çok yakın bir Türk istilâsına karşı Avrupanın kalbini boş ve müdafaasız bıraktıkları” şeklinde bir tefsir ve açıklamada bulunabilmektedir². Takriben 1580 yılında bir Osmanlı Coğrafyacısı, III. Murat için yazdığı ve Yeni Dünya (Amerika) hakkında bir rapor mahiyetinde olan kitabında, İslâm memleketlerini tehdîd eden tehlike ve Avrupalıların Amerika Hindistan ve İran Körfezlerine yayılmasıyla bozulan İslâm ticaret hayatı hakkında malûmat vermektedir. Yine aynı kitapta Sultana, Süveyş Berzahında bir kanal açılması ve bir filo göndererek Hind ve Sind limanlarını ele geçirmesini ve küffarı buralardan taretmesini tavsiye etmektedir³. 1625 den itibaren Omar Tâlib daha hissedilir bir şekilde tehlikeyi görebilmektedir. Ona göre şimdi Avrupalılar bütün kürrei arzı tanımayı öğrendiler ve hertaraf gemilerini gönderdiler ve en mühim limanları ele geçirdiler. Eskiden Hind, Sind ve Çinden gelen malların Süveyş’e gelmesi ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılması mutlak bir şey-

¹ Osmanlı devlet ve cemiyetinde hudutlar ve hudud muhafızlarının mana ve ehemmiyeti Paul Wittek tarafından bir seri tetkik yazısında belirtilmiştir. Onun «The rise of the Ottoman Empire» [London 1933], adlı eserinde bu hususta umumî bir malûmat bulmak mümkündür. Amerikan tarihinde hudutların mana ve ehemmiyetleri üzerine F. J. Turner’in müdafa ettiği meşhur teze bazı atıflar yapan Owen Lattimore «The Frontier in History» adlı etüdünde kültürel bir mevcudiyet olarak bütün hudut meselelerini tekrar gözden geçirmiş bulunmaktadır. 1955 Roma tarihî ilimler beynelmil 10. kongresi münasebetile çıkarılan Relazioni, I. s. 105-138 de neşredilmiştir.

² The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, E. S. Forster tarafından yapılan bir tercümedir. Oxford 1927, s. 40.

³ *Ta’rîh al-Hind al-Ğ’arbî*, İstanbul 1142/1729. fol. 6b ff.

di. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Hollanda ve İngiltere gemilerile Frengistana taşınmakta ve burada bütün dünyaya tevzi olunmaktadır. Onlar niçin bu malları kendileri İstanbula veya sair İslâm memleketlerine bizzat nakil ve beş misli istifadeli bir fiatla satmaktan ve bu suretle çok para kazancına sebep olacak bu durumdan müstağnâ kalmaktaydılar. İşte bunu yapmadıklarından ki, İslâm memleketlerinde altın ve gümüş pek nadir rastlanan bir meta haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen Sahillerini almalı ve bu yollardan geçen ticareti ele geçirmelidir. Aksi halde çok geçmeden Avrupalılar İslâm memleketlerini idareleri altına alacaklardır¹.

Afrika etrafının denizlerle çevrili olmasının Orta Şark ticareti üzerinde yarattığı tesirler, bir zamanlar zannedildiği kadar feci ve mutlak olmamıştır. Hattâ 16. asırda bile Şark metalleri, gemi ile Kızıl Deniz ve Basra ve İranın muhtelif limanlarına getirilmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğuna ulaşmaya ve Avrupalı tüccarlar da bunları satın almak için Türkiyeye gelmeye devam ettiler. Fakat bu yollardan geçen beynelmilel ticaretin ağırlığı esaslı surette azalmaya başladı. 17. asırdan itibaren İngiliz ve Hollanda kuvvetlerinin Asyada yerleşmeleri ve dünya ticaret yollarının açık Okyanuslara kayması, Türkiyenin haricî ticaret imkânlarının büyük bir kısmından mahrum olmasına ve onun, idaresi altında bulundurduğu devletlerle birlikte bir hayatiyet kaynağı teşkil eden dünya ticaretinin pek cereyan etmediği, hareketsiz sulara çekilmesine müncer olmuştur².

Avrupalıların giriştikleri keşif seyahatları diğer bir bakımdanda şiddetli olduğu kadar beklenmeyen anî bir darbe halini almıştır. Osmanlı İmparatorluğunun bütün gelir ve giderlerinin hesablandığı esas tedavül vahidi kıyasîsi, gümüş akçe olarak değişti. Diğer Akdeniz ve Avrupa devletleri gibi Osmanlı İmparatorluğu da, gümüş esası üzerine kurulan para sistemini tehlikeli bir hale

1 Omar Tâlib'in bu müşahedeleri, *Ta'rih al-Hind al-Ğ'arbî'nin* Ankara Maarif Kütüphanesi 10924 numaralı nüshasının kenar boşluğunda el yazısı ile kayıtlı bulunmaktadır ve A. Zeki Velidi Togan tarafından «Bugünkü Türkdili (Türkistan) ve yakın tarihi» adlı kitabının I. cilt, ikinci baskısında (İstanbul 1947 s. 127) neşredilmiştir.

2 Bu meseleler hakkında Fuat Köprülünün mühim tetkikleri ve bahusus Barthold'un *Muslim Cultur* adlı eserinin «İslâm Medeniyeti Tarihi» başlığı ile yaptığı tercümesinin ilâve notlarında s. 25 İstanbul 1940 ve Halil İnalcık, *Balâten* XV. No, 60 s. 661 de malûmat vardır.

sokan kıymetli mâden fıkdanından sıkıntılı bir duruma düştü. Bu gibi müşkülâtlarla karşı karşıya kalan Osmanlı Sultanları, gümüş madenlerini kontrola tâbî tutmak, sikke ve külçenin ithalini teşvik ve ihracını tahdit, nakit paraya istinat etmeyen devlet iktisadiyatı sahasını tevsî, zaman zaman tedavüldeki nakdi kısmak piyasaya yeni nakid sürmek gibi müteşebbis çarelere baş vurdular.

Alınan bu tedbirlerin yarattığı durum, Yeni Dünyadan kıymetli madenlerin Doğu Akdenize vasıl olmasıyla tahavvüle uğradı. Amerikan Altını ve geniş mikyasta Amerikan gümüşü, İspanya'da hemen bir fiat tahavvülüne ve malî bir krizin doğumuna sebep olmuştu. Buradan Cenovaya ve sonra da, ilk defa Amerikan külçeleriyle dökülmüş İspanyol sikkelerinin 1580 de girmiş bulunduğu Ragusa'ya atladı. Buralardan sonra, âniden zuhur eden bu ucuz ve bol gümüş akımının Türkiyede yarattığı malî darbe pek seri ve feci oldu. Para kıtlığının doğurduğu krize alışmış olan Osmanlı idarecileri bu duruma intibak edemediler. Gümüş bolluğunun bir neticesi olan bu yeni krizi lâyikiyle karşılayamadılar ve evvelden beri ittihaz edegeldikleri tedbir ve çareler ise sadece durumu daha kötüye götürmeye yaradı. Neticede 1584 yılında, akçe, gümüş dirhemini 1/5 değerinden 1/8 ine düşmüş oldu; bu, şümulü içtimai ve iktisadî neticeleri olan bir devalüasyon nisbetidir. Gümüş değerinde % 70 değerinde bir düşüklük gördüğü halde altında bu, % 100 bir yükselmeye müncer oldu. Ucuza alınan milyonlarca gümüş sikke, satın alınmasındaki çabukluk ve istifade sebebiyle, Avrupadan Türkiyeye akıp geldi ki, bu yüzden, ticarî emteanın alış verişine yer kalmamış, altın miktarı tükenmiş, fiat seviyesindeki yükselme şiddetlenmiş ve neticede de geniş halk kütlelerinde elem ve ızdırap artmış ve daha sonra da çöküntü başlamış oluyordu. Çok geçmeden darbedilen sikke miktarında, sikkenin ağırlığını kasden eksiltmek teşebbüslerinde veya buna benzer hususlarda bir artma ortaya çıktı ve akçenin dukayı satın alma kabiliyeti, 60 dan 200 e değişti ve bu suretle altın olsun-gümüş olsun yabancı sikkeler, kıymetten düşmüş Osmanlı sikkelerini memleket içi pazarlardan bile sürüp çıkardılar. Osmanlı idarecileri 17. asırda iki defa, yeni bir gümüş mübadele vasitasını piyasaya sürmek suretile enflasyonist gidişatı önlemeğe teşebbüs ettiler. Bunlardan ilki 1620 de gümüş sikkeler olarak çıkarılan ve «para» ismile anılan teşebbüstür. Diğeri «piastre» yahut «kuruş» olarak anılan ve 1680 de tedavüle arzedilen gümüş sikkelerdir ki, Avrupa dolarını takliden çıkarılmıştır. Bu her iki teşebbüste de akçe, de-

valüasyonuna kadar devam etmiştir¹. Tam bu mâlî ve nakdî kriz sırasında hükümet, maaş verdiği memurlara ve sikke masraflarına, geniş çapta para yatırmaya mecbur oldu. Fatih Sultan Mehmet bu nakdî sıkıntı ile karşılaşdığı vakit, ücretli askerlerin adetlerini tenkis etmiş ve ücretleri sikke olarak merkezden ödenmeyip Tımarlardan temin edilen sipahi süvarilerinin adedini arttırmıştı². Fakat 16. ve 17. asırlarda harp tekniğinde husule gelen değişiklikler bu çarenin kullanılmasını imkân dışına çıkardı.

Ateşli silâhların ve topçuların geniş çapta istimal edilmeye başlanması, çok geniş nispetlerde ücretli ve devamlı askerî birliklerin silâh altında tutulmasını gerektirmekteydi. Bu durum da esasen Sancak ve Tımarlara istinad eden sipahilerin nisbî önemini azaltmıştı. Koçu Bey ve Kâtip Çelebi ikisi birden, Sipahi teşkilâtının inhitata uğradığını ve ücretli askerlerin sayısının arttığını zikretmekte ve bundan dolayı üzüntülerini ifade etmektedirler. Meselâ Kâtip Çelebi, 1567 de 48.000 olan ücretli asker adedinin 1620 de 100.000 e yükseldiğini nakletmektedir³. Her iki yazar, bu değişikliğin zıraf, malî zarar ziyanlarından haberdar bulunmaktadırlar ve fakat şurası muhakkak ki, onlar, sipahilerin modasının geçmiş olduğunu ve artık meslekden yetişmiş ücretli askerlerin zamanın askerî ihtiyaçlarına hizmet edeceği hususunu, görememektedirler.

Masraflar müthiş bir hale gelmişti. Artan masraflar ve nakdî kıymetten düşüşü karşısında hazinenin talepleri, artık karşılanamı-

¹ İlk defa İspanya üzerindeki Amerikan külçelerinin ücret, fiat ve nakit üzerine olan tesirleri, Earl J. Hamilton tarafından «American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1550. Harvard 1934» isimli kitabında etüd konusu edilmiş ve sonra daha geniş bir mikyâda bütün Akdeniz bölgelerine olan tesirleri F. Braudel tarafından «La Méditerranée et le méditerranéen à l'époque de Philippe II, Paris, 1949» adlı eserinde gösterilmiştir. Braudel'in Türkiyedeki hadisata temas eden kısımları, (bilhassa s. 393-4, 419-20, 637-43), Halil İnalcık tarafından meşhur «Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle» (Belleten XV. No. 60, 1951. s. 656 vd.) adlı etüdünde yeniden ele alınmış ve tekâmül ettirilmiştir. Bundan başka Braudel'in kitabı hakkında Ömer Lütfü Barkan'ın, Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul XI, 1949-1950 vd. 196-216 da çıkan kritiğe bakınız.

² İnalcık, ayn. esr.

³ *Düstâr al-ʿamal li islâh al-ḥalal*, İstanbul 1280/1863 (ʿAynî ʿAlî'nin Kavânin-i Âli ʿOsmân adlı eserine ilâve olarak çıkmıştır.) pp. 131 - 132. Almancaya tercümesi W. F. Behrner tarafından Z. D. M. G. XI, (1857) p. 125 de çıkmıştır. 1653 e doğru yazılmış olan bu küçük eserde Kâtip Çelebi, Osmanlı İmparatorluğunun ve sair karışıklıklarının âmillerini etüd etmektedir,

yacak bir seviyeye çıkmıştı. Noksan ücretli ve devletin mülki, askerî, dîni kadrolarında maaş alan çok sayıda memurlar, kendi yakalarını bir araya getirmede gitgide artan zorluklarla karşılaşmışlar ki, bu durum, onların namus itibar ve kadroya alınmaları usul ve kaidelerinde de kaçınılmaz tesirler icra etmiştir. Her ne kadar Timarlara dayanan sipahi teşkilatına orduda daha fazla ihtiyaç duyulmadı ise de onun ortadan kalkması şehir dışı iktisadiyatında fazlaıyla hissedildi. Ve bir zaman köy iktisadiyatının kilit taşı teşkil eden Osmanlı ziraat sistemi sarsıldı ve çöküntüye uğradı. Bir zamanlar ya Timar'ın yakınlarında veya bizzat içinde ikamet eden ve onunla tevarüsen bir menfaati olan sipahilerin yerine, saray gözde, parazit ve spekülâtörleri, şimdi Timarların sahibi olmuş, bazan onlardan bir kaçına birden veya çok büyük çiftliklere sahip ve esas toprağın başında ikamet etmeyen malikler, eskilerin yerine gelmişlerdi. Bunun dışında kalan Timarlar da malikâne (Has arazî) olarak muhafaza olunmuştur¹. Fakat bürokrasinin doğurduğu kifayetsizlik ve irtişa, vergilerin tarh, tahakkuk ve tahsilinde müessir bir devlet sisteminin teşkiline meydan bırakmadı. Buna mukabil bu vazifeler mültezimlere tevdi edildi ve bunların müdahale ve yetkileri müruru zamanla katî ve tevarüs yoluyla geçen bir hak haline geldi ve çok vasî fakat işletilmeyen çiftliklerin yanına bir menfaat kaynağı olarak ilâve edildi.

İmparatorluğun daralan ve sıkışan iktisadiyatı gittikçe irileşen devlet yükleri ve lüks şartları çekmek mecburiyetinde kalmıştı. Saray bürokrasi ve dîni meratib silsilesi ve masraflar bakımından modern bir ordu ve mültezimlerden ve bizzat toprak başında isbatı vücut etmeyen arazî sahiplerinden müteşekkil tufeyli bir sınıf ki, bütün bunlar, Orta Çağ devletleri ve hatta Roma İmparatorluğunun taşımağa tahammül ettiğinden daha fazla ağırlıkta idi. Lâkin öyle bir iktisadî seviyede kaldı ki, bu, diğer çağdaşlarının ulaştığından daha fazla müttekâmil değildi. Ziraatın teknik seviyesi iptidai şartlarda kaldı ve 15. asırdan sonraki Türk köyünün sahip olduğu içtimaî şartlar ve edindiği tecrübeler, İngiltere ziraatini tekâmül ettiren 17. asır İngiliz çiftçilerinin sahip olduğu şartlar gibi bu müttekâmil görünüşe ve yeniliğe imkân bırakmadı.

¹ 16. asrın sonlarından itibaren Osmanlı arşivlerinde saklı kadaastro defterlerinin gösterdiğine göre, Timar sayısında esaslı bir azalma ve buna paralel malikânelerde yani (Has-ı Şahî) de bir artma vardır,

Bu gibi gelişmeler sade Türk cemiyetine has şeyler değildir. Para kıymetinin düşüşü, fiatların fırlayışı, artan devlet ve harp masrafları, memûriyetlerin, vergi iltizamının satılığa çıkarılması gibi olaylar, diğer Akdeniz ve bitişik komşu devletlerde bilinen olaylardı ki, bu haller, oralarda da kapitalist ve servet toplamış yeni sınıfların doğumunda rol oynamış ve zamanlarının hükûmet erbabı üzerinde, gittikçe artan ve neticeli tesirler İka eylemiştir.

Türkiyede de zengin tüccar ve bankerler vardı. Meselâ Rum aslından Michael Contacuzenos ve Portekiz yahudisi Jozef Nasi gibi ki, bu sonuncusunu Braudel'in tabiriyle şarkın Fuggel'i olarak tesmiye edebiliriz¹. Fakat bunlar asla Avrupalı benzerleri gibi devlet üzerinde malî iktisadî ve siyasî hiçbir rol oynamaya muvaffak olamadılar. Evvelce de telmihde bulunduğumuz gibi, durumun bu şekilde gelişmesinde Osmanlı ticaretinin gittikçe artan durgunluğunun payı vardı. Fakat hepsi bu kadar da değildir. Tamamı olmasa bile bu tüccarların büyük bir kısmının Hristiyan ve Yahudi olması, kendilerine müsamahakâr davranılmasına sebep olmuş fakat İslâm Devletinde ikinci sınıf bir tâbii olarak kalmalarına manî olamamıştır. Sahip oldukları muazzam iktisadî ve malî kuvvet ve kudretlerine rağmen, siyaseten mahkûm ve içimaen ise münferit kalmışlardır. Elde edebildikleri siyasî iktidarı sadece hile ile kazanmışlar ve bu kuvveti entrika ve alâkalılar üzerinde gayr ahlakî yollardan tesir ve nüfuzda bulunmak suretile tatbik etmişlerdir. Bunların gayet geniş ve muazzam malî imkânlarına rağmen, kendi ticaretlerine elverişli siyasî şartları ihdasa yahut bankerliğe ve tefeciliğe müsait sağlam bir zemin ortaya çıkarmamaya muvaffak olamamaları, Osmanlı Hükümetine devamlı malî sıkıntıları karşılamaında kolaylık temin etmiştir. İngilterede de malî hayat ve kiredi imkânları, birinci plânda, Lombart Street'e isimlerini bile verdiren yabancı mütehasısların elinde kalmışsa da bunlar, zamanla yerli rakiplerin şiddetli ve becerikli mücadelesiyle yerlerinden sökülüp atılmışlardır. Türkiyede bu tipten rakipler ortaya çıkmamışsada 17. asrın umumî iahitâtı arasında İstanbulun Yahudi ve Rum asıllı tüccar prenslerinin sayıları pek cüz'î bir miktara indi. Türkiyede halâ servet yapmak mümkün bir şeydi fakat bunun kaynağı artık iktisadî yollardan geçmiyordu. Esasen servet kaynağı bir amme hizmetini ele geçirmeye bağlı, siyasî ve mâli bir yoldan geçmekteydi. Sarfedilen paraların hiçbiri yatırım ve iktisadî

¹ Braudel, P. 567,

tekâmül mevzuunda olmayıp, sadece devrin âdet ve modası veçhile, israfa veya istifçiliğe inhisar ediyordu. Osmanlı İmparatorluğunun teknik sahadaki geriliğine ve hatıda diğer milletlerin keşifleriyle yarışacak kadar olmasa bile bu alanda vesair teknik sahalardaki beceriksizliğine birçok defalar dikkat çekilmişti. Avrupa, ilmî ve teknik mevzularda ileri bir refah seviyesinde bulunurken Osmanlılar, ziraat, sanayi ve münakale imkânları hususunda orta çağdaki eslafının seviyesini muhafaza etmeyi kendileri için kâfi buluyordular. Silâhlı kuvvetleri de gayri kâfi ve gecikmiş bir halde, Avrupalı hasım orduların teknik imkânları gerisinden gelmekteydi.

Mamafih Osmanlı İmparatorluğunda ziraat davası, herhangi bir teknik gerilikten daha da kötü bir durumdaydı. Bu davâ, katî surette tesbit edilen inhitat konularından biridir. Kanunî Sultan Süleyman devrinde yazdığı kitapta Lütfü Paşa, köylerin nüfus adedindeki eksilmeyi haber vermekte ve mahallî hükümetlerin yetkileri üzerinde bir kontrol olarak, gerek göy halkının muntazam nüfus sayımlarının yapılmasını ve gerekse vergilerde yapılacak bir indirme ile köyde yaşayanların himaye edilmesini teşvik etmektedir¹. Bu hükümleri Koçu Bey de teyit etmektedir. Fakat 1653 yılında Kâtip Çelebi, Kanunî Süleyman devrinde halkın köylerden şehirlere kaçtığını zikretmekte ve bizzat kendi devrinde İmparatorluğun birçok yerlerinde terkedilmiş, metruk köylerin mevcut olduğunu nakletmektedir².

Osmanlı vakanüvistlerinin belirttiğine göre bu ziraî inhitatın sebepleri şu amillere bağlanabilir: Başlangıçta Osmanlı ziraî sisteminin ana istinat direğini teşkil eden Sipahi teşkilatının varlığına son verilmesi ve bu teşkilâtın köylü hayatı ve toprak muhafazası gibi hususlarla hiç alakası olmıyan ve fakat sadece vergi gibi küçük bir menfaatin peşinde koşan mültezimler ve sair kimselerle yer değiştirmiş olması gibi hususlar, ayrıca sert istismarcı ve ölçüsüz.

1 Lütfü Paşanın *Asâfnâme*'si bab 4, Lütfü Paşanın 1541 de Sadrazamlıktan alınmasını müteakip yazdığı bu eser muvaffak bir sadrazamın neler yapması ve nelerden kaçınması lâzım geldiğine dair esasları tesbit etmektedir. Henüz Osmanlı İmparatorluğunun şan, şöret ve kudretinin evci bâlâsında olduğu bir devirde yazılmış olan bu küçük risâlede müellif bu devletin akıbeti ile saadet ve refahı arasındaki çok yakın alâka ve münasebeti tebarüz ettirmekte ve daha o zaman ilerki yıllarda Osmanlı inhitatının belli başlı alâmetlerinin neler olduğu hususunu göstermektedir.

² Kâtip Çelebi, bab I.

ve hatta sabit ve katî vergiler, ziraat sahasında bir inhitata yol açtı. Binnetice ihmal edilmiş ve fakirleşmiş köylüler, spekülâtör ve tefecilerin elinde tazyike maruz kaldı ve ekseriye topraklarından tamamamen ayrılıp gittiler. 17. ve 18. asırlar boyunca bürokratik ehliyet ve ihtisasta husule gelen devamlı inhitat ile, ziraatde kullanılan arazi üzerinde gösterilen ihtimam ve itina ve nüfus sayımı işleri terk edildi¹. Merkezî hükümet, mültezimlerin, ikta sahiplerinin ve has araziye işletenlerin murakabesiz, haris hareketleri ve terkedilmiş olan köy ve ziraat meseleleri üzerinde bütün kontrol ve denetlemesini durdurmuş bulunuyordu. 17. ci asırda ise gitgide yerleşen ve adetleri artan ikta sahipleri, has arazi mutasarrıflarile beraber yeni bir aristokrasi zümresinde birleşmeye başladılar; âyânı memleket yahut arazi eşrafı denen bu sınıfın zuhuru ve bazı devlet vazife ve selâhiyetlerini istismara başlayışı, 17. asır sıralarına rastlar².

Ziraat sahasında inhitat husule geldiği bu sırada, sanayî bir miktar daha iyi gidiyordu. Esnaf loncaları teşkilâtı, eski nizamın içtimaî vecibe ve hulûsuu gerek ifade ve gerekse muhafazada çok faydalı toplumsal bir vazife icra etti ve keza aynı teşkilât tedricen azalan bir tarzda bile olsa, sanatkârın ahlâkî ve manevî seviyesinin ve maharet ölçüsünün sukûta uğramamasında rol oynadı. Mamâfih bunların iktisadî tesirleri mahdut kalmış ve netice olarak da zarar verici olmuştur. Bir kimsenin bir meslek seçişi tevarüs yoluyla tayin, çalışma sahası iptidaî bir usul ile tahdit çalışma hız ve tarzı da lonca âdet ve ananelerile tesbît olunuyordu. Bir taraftan dinî tevekkül ve teslimiyet diğer yandan şiddetli mâlî cezalar hep birden sınaî istihsalı iptidaî, sabit, hareketsiz seviyesinde tutmaya sebep oluyor ve Avrupadan ithal edilen emtia ile rekabet tamamen imkânsız bir hale geliyordu³.

¹ Meselâ Arap Eyaletleri için tanzim edilen tapu kayıtlarını hâvi defterlere bakınız. Bu kayıtlar hakkında JRAS, 1951, p. 149 ff. de çıkan «The Ottoman Archives as a source for the History of the Arab Lands»

² Meselâ Hüseyin Hezarfen Efendinin 1669 da yazmış olduğu ikazlara bakınız (R. Anhegger «Hezarfen Hüseyin Efendinin Osmanlı devlet teşkilâtına dair mülâhazaları», Türkiyat Mecmuası, X (1951-3) 372, 387). Ayanı vilâyetin 16. cı asır kanunnamelerinde bulunuşu tamamen bir tesadüf eseridir. (Ömer Lütfü Barkan, XV ve XVI. cı asırlarda... Kanunlar, I. İstanbul 1943, indeks)

³ Sabri F. Ülgener, «İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri» İstanbul 1951. Prof. Ülgener, Weber ve Sombart'ın Osmanlı içtimaî ve iktisadî tarihini tetkik için tatbik ettikleri metodu kullanmak suretile bu meseleler üzerine epey ışık tutmuşa benzemektedir.

Klâsik İslâm medeniyeti, kendinden evvel ve sonraki ve hattâ şimdiki gibi, kendisinin en üstün ve kendi kendine yeterliğine tam bir inanç getirmişti. Başlangıçta ilk safhada İslâm kültürü Helenistik Şarkdan, İrandan, hattâ Hind ve Çinden gelen te-sirlere kapılarını açmış ve eski Yunanca, Süryanice ve Farsçadan birçok eserler Arapçaya tercüme edilmişti¹. Fakat sadece Orasi-us'un müteahhir Lâtince tarih kitabı müstesna olmak üzere 16. asra gelinceye kadar Lâtince ve Batılı herhangi bir eser hiçbir İslâm diline tercüme edilmemiş ancak bu asırdadır ki, bir iki coğrafya ve tarih eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Frenkler Avrupası cehalet ve küfrün derinliğinde yüzdüğü devreye rastlayan aynı zaman fasılasında klâsik İslâm kültürü için, Avrupadan korkulacak ve öğrenilecek hiçbir şey yoktu; böyle bir düşünce Orta Çağların sonlarına doğru rağbetten düşmeye başlamışsa da, Orta Çağ Müslümanları tarafından kendi halefleri olan Osmanlılara aktarılmış ve Avrupalı hasımlarına karşı kazanılan ezici askerî zaferlerle de gitgide kuvvet kazanmıştı. Her an harp çıkmasına müheyya, açık hudutlar bölgesinde bulunan biri, aynı şekilde karşı tarafta bulunan benzer bir kimse ile malûmat mübadelesinde bulunabilir. Bu vaziyet muvacehesinde mühtedî ve mültecîler vasıtasile dînî birçok bilgi ve keşifler İslâm İmparatorluğuna ulaşabilmekteydi. Fakat henedense bu diyarda bu malûmatı öğrenme ve kıymetlendirme arzusu yoktu ve zamanla bu nevi kaynaklar da kurudu. Osmanlı İmparatorluğunun hâlâ devam eden askerî kuvvet ve kudretine İslâm milletleri, kendi medeniyetlerinin, bütün diğer milletlerinkine olan değişmez ve sonsuz üstünlüğü inançlarının tehlikeli ve uyuşturucu şaşaasına aldanmaya devam ediyordu.

Müslümanlar, bir zamanlar derebeyliği ve bürokratik mahiyette olan kendi kendilerine yarattıkları askerî İmparatorlukların da, sadece dört meşgale tanıyorlardı: Hükümet, harp, din ve ziraat, sanayi ve ticaret, tevarüs yoluyla icrasına devam edegeldikleri istilaya uğramış memleketlerin gayri müslim tebeasına terkedilmişti. Hattâ gayri müslümlerin icra ettikleri mesleklere de bu kâfirlik damgası vurulmaya başlandı ve bunların çoğunun İslâma girmelerinden sonraki devirlerde bile bu hüküm devam edip gitti. Hıristiyan menşeli keşif ve fikirlere karşı muannit ve düşün-

¹ Daha fazla malûmat için benim BSOAS, XX, (1957) s. 415 de çıkan «the Muslim Discovery of Europe» adlı makaleme bakınız.

celerini aynı menşeli sanat ve süflî mekanik meselelerine döndürmeyi hiç arzu etmeyen Osmanlı Müslümanı indinde umumi olarak batılılar ve yerli hıristiyanlar, bankerler, tüccarlar ve sanat ehli hepsi, umumî bir istihfaf ve küçümseme mevzuu oluyordu. İptidâî imalât, teknik usuller ve münakale vasıtaları, müzmin emniyetsizlik ve topyekûn cezalandırma gibi hütûn bu hususlar, uzun vâdeli yahut geniş çapta teşebbüslere mani oluyor ve Osmanlı iktisadiyatının menaviyat, davranış ve kabiliyet seviyesinin en alt kademedede kalmasına müncer oluyordu.

Osmanlı idareciler sınıfının bu uyuşukluk ve ataleti, fikrî hayatlarının devamlı canlılığı ile karşılaştırıldığı zaman daha da göze çarpan bir manzara arz etmektedir. Bunun bir misali, İmparatorluğun inhitatını gayet sarîh bir surette müşahade edip de bunu durdurmaya muvaffak olamayan belli başlı yazarlar gurubunda görülebilir. Keza biz Nâimâ'nın (1655-1716) eserleriyle evci bâlâsına varan parlak Osmanlı vakanüvistlik mektebini, Osmanlı saray ve dînî şiir ananesini ki, 18. asırda yaşayan Nedîm ve Şeyh Galip ile en büyük örneklerini vermektedir, yine Osmanlı mimarî, minyatür ve musiki ekollerini gösterebiliriz. Hakikaten 18. asrın sonlarına ve 19. asrın başlarına gelinceye kadar Türkiyenin fikrî ve kültürel hayatında eski apanelerin artık tamamen ömrünü doldurmasından ve yeni yaratıcı kuvvet ve saiklerin yokluğundan neşet eden tam ve gerçek bir çökme mevzubahis olamaz. Ayrıca, saray usul ve adetlerinin yıkılan teamülü arkasında, Türklerin basit halk sanatları ve halk şiiri eskisi gibi devam etmiştir.

Orta Çağın bitiminde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupada araziye, ittihadı, sağlam bir teşkilâta, insan kuvvetine ve yepyeni harp vasıta ve cihazlarını bir yerden bir yere nakledebilecek imkânlarla sahip yegâne devletti. Günümüzde Avrupada mevcut bazı küçük devletlerin mevcudiyetlerine fiilen son veren modern harp silâhları gibi, o devirde de bu gibi ağır harp masrafları, şehir devletlerinin ve derebeyliklerinin ortadan kalkmasına sebep olmuştu. Belki husule gelen bu farkdan dolayı bu imparatorluk 16. asır Avrupa millet-devletlerinin meydan okumasına, onların büyük ticarî ve teknik gelişmesine mukabele edemedi.

Esas olarak Osmanlı İmparatorluğu, iktisadiyatı ve mantalitesi ile birlikte bir Orta Çağ devleti haline inkılap etmiş veya-

hutta o şekilde kalmıştır. Ancak bu vasfın yanında Orta Çağ devletlerinin taşımaya tahammül edemeyecekleri iki özelliği de nefsinde cemetmiştir ki bunlar, bürokrasi ve muazzam bir ordudur. Netice olarak süratle modernleşen devletlerden müteşekkil bir dünyada bu devlet, hayatini muhafaza edememiştir.